

“СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИХ НАРЕЧИЙ” LUG‘ATIDA MAISHIY LEKSIKA

Mahliyoxon Tuxtasinova Shavkatjon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti o‘qituvchisi

E-mail: mahliyoshavkatjonovna@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6849-0603

Tel: +998999997953

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10720929>

ARTICLE INFO

Received: 20th February 2024

Accepted: 27th February 2024

Online: 28th February 2024

KEYWORDS

*Chig‘atoycha leksema, lug‘at,
bork, büräk, bürkamäk, irnäk.*

ABSTRACT

Mazkur maqolada Lazar Zaharovich Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lug‘at tarkibiga kiritilgan chig‘atoychaga doir maishiy leksemalardan namunalar keltirilgan. Ularning etimologiyasi tarixiy manbalarda aks etgan ma’nolarini keltirish asnosida yoritilgan. Alisher Navoiy asarlaridan leksemalarga aloqador parchalar keltirilgan. Tarixiy lug‘atlar yordamida izohlangan.

L.Z.Budagovning asosiy ilmiy asarlari ro‘yxatida ikki jildan iborat “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык” alohida o‘rin tutadi. XIX asrning ulkan turkiy lug‘atlaridan biri bo‘lgan ushbu asarni tuzish uchun boy tilga oid va ekstrolingvistik materiallar muallif tomonidan bir qancha manbalardan misqollab yig‘ib chiqilgan. Lug‘atga ko‘plab sharqiy xalqlar tilidagi faol so‘zlar kiritilgan. Shu bois ularni qiyoslash jarayonida xalqlarning yozma yodgorliklari, turkiy tillardagi so‘zlashuv va tarjima lug‘atlari hamda adabiy merosiga oid asarlar matnlaridan foydalanilgan¹.

Tarixdan ma’lumki, qadimgi davrlarda ustki kiyim, asosan, daraxt yaproqlaridan, oyoq kiyim esa yog‘och materiallardan tayyorlanib, kiyilgan. M. Asomiddinovaning keltirishicha, kishining tanasi va boshini to‘la yoki qisman berkitib turuvchi ust-boshdir. U yumshoq, badanga qattiq botmaydigan, teri yoki o‘simlikning ishlangan yoki ishlanmagan materialidan tayyorlanadi. Uning shakli kishining tana tuzilishiga muvofiq bo‘ladi. O‘z vazifasiga ko‘ra, kiyim-odamning tanasini atrof muhitning ko‘ngilsiz ta’siridan himoya qilish zaruriyati natijasida kelib chiqqan. Uning boshqa narsalardan prinsipial farqi shakl va materialidan emas, balki doimo biror ijtimoiy faoliyat bilan bog‘liq holda qo‘llanish xarakteridadir².

Lug‘atda mavjud chig‘atoy tiliga oid leksemalar mavzu guruhlariga ajratilgan holda tadqiq etilgan³. Kiyim asosan mato va teridan tayyorlanib, inson badani va tana a’zolarini yopish, tashqi muhit ta’siridan saqlashga xizmat qiladi. Inson kundalik hayotida har xil narsa-

¹ Tuxtasinova M. Bobur asarlarining L.Budagov lug‘atida aks etishi. “Zahiriddin Muhammad Bobur merosining Sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan o‘rni” uluslararo ilmiy-nazariy konferansi materiallari to‘plami. –Toshkent, 2023. –B. 402.

² Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 9.

³ Tuxtasinova M. L. Z. Budagov lug‘atida eski o‘zbek adabiy tili harbiy istilohlarining izohlanishi // Golden Scripts. – Toshkent, 2022, vol 4. –B. 65-88.

buyumga ehtiyoji katta. Tilshunoslikda maishiy leksika sohasiga oid bir qancha tadqiqot ishlar olib borilgan⁴. L. Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lugʻatida ham ayni guruhga oid bir qancha chigʻatoycha leksemalar qayd etilgan:

(یرتمق، یرتمق) یرتمق irtmāy (irtmāq, yirtmāq - feʼllaridan) – “eski koʻylak (kiyilaverib eskirib ketgan kiyim, koʻylak)”, یرتمق irtmāq – “toʻrva, hurjun”, یرتمق irtmāq – “arqoq - matoning moki yordamida koʻndalang toʻqiladigan ipi”, یرتمق irtmāq – “oʻzbeklar zodagonlari kiyimi”, یرتمق irtmāq (biz) – “bigiz”, یرتمق irtmāq – “qizil rang olish uchun ishlatiladigan siyoh yongʻogʻining turi”, یرتمق irtmāq = یرتمق irtmāq – “ustki kalta kiyim turi (nimchaga oʻxshash), unga tilladoʻzlik asosida tilla ip bilan tikilgan”, یرتمق irtmāq – “ayollarning boshidagi roʻmoli”, یرتمق irtmāq – “koʻylak turi”, یرتمق irtmāq – “1) tikuvchilar oyogʻini qoʻyib oladigan taxta boʻlagi; 2) lochinlarni burgalardan davolovchi boʻyoq”, یرتمق irtmāq – “baʼzan tillo bilan bezatiladigan kalta ustki koʻylak”, یرتمق irtmāq – “ayollarning yelkaga tushiriladigan bosh yopinchiği”.

L. Budagov lugʻatida “bosh kiyim” maʼnoli leksemalar qatori “xamirli yegulik (perashki)”ni ifoda etuvchi یرتمق irtmāq, یرتمق irtmāq (BD, I, 277) leksemasi qayd etilgan. E. V. Sevortyan lugʻatida 1) yungli shapka, qalpoq, bosh kiyim; 2) bosh uchun yopinchiq, roʻmol; 3) burqa (ESTYA, II, 221) kabi semalari keltirilgan, “xamirli yegulik” maʼnosi haqida fikr yuritilmagan. Yuqorida qayd etilgan maʼnolar (bosh va tana uchun) “yopqich” semasi atrofida birlashishi koʻzga tashlanadi.

Ushbu umumiy maʼnodan kelib chiqib, یرتمق irtmāq ~ یرتمق irtmāq ~ یرتمق irtmāq ~ یرتمق irtmāq hamda یرتمق irtmāq ~ یرتمق irtmāq otlashgan feʼl affiksi -(α)k yordamida *یرتمق irtmāq ~ یرتمق irtmāq feʼlidan yasalgan. M. Koshgʻariyda یرتمق irtmāq - “yopinmoq”, “oʻranmoq”, eski turkiy manbalarda یرتمق irtmāq, یرتمق irtmāq - “qoplamoq”, “oʻramoq”, “yopmoq” maʼnosida keladi. Masalan, “Yusuf ve Zeliha”da (XIII asr) یرتمق irtmāq dive üzre otur “yuzingni yop va tuyaga oʻtir”.

L. Budagov یرتمق irtmāq, یرتمق irtmāq (ö), یرتمق irtmāq, یرتمق irtmāq leksemasini یرتمق irtmāq (ESTYA, II, 223) feʼli bilan bogʻliqligini qayd etadi.

Boʻrk “bosh kiyimning bir turi”, “qalpoq” – Bosh omon boʻlsa, boʻrk topiladi (Maqol). Bu ot qadimgi turkiy tildagi “qopla-”, “yop-” maʼnosini anglatgan bōrū- feʼlidan (Devon, II, 164) –q qoʻshimchasi bilan yasalgan (ESTYA, II, 222); keyinchalik ikkinchi boʻgʻindagi tor unli talaffuz qilinmay qoʻygan (PDP, 373; Devon, I, 333); oʻzbek tilida ö unlisining yumshoqlik belgisi yoʻqolgan: bōrū- + k = bōrūk > bōrk > bork (OʻTEL, 77.). Bosh kiyimlarining oltoy xalqlari tarixida oʻziga xos oʻrni boʻlgan. Bosh kiyimlari koʻchmanchi aholi oʻrtasida quyoshdan, sovuqdan, qordan, yomgʻirdan va shamoldan himoyalash vositasi sifatida qoʻllanilgan. Ular janglarda qalqon vazifasini oʻtagan⁵.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida boʻrk “oshlangan qorakoʻl teridan silindr shaklida tikilgan bosh kiyim, telpak” maʼnosini ifodalaydi: Boshsiz boʻrk boʻlmas, Toysiz – turk (maqol). Bu

⁴ Усмонова Ш. Олтой тилларидаги муштарак маиший лексика тадқиқи. Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент 2011; Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западнокыпчакская группа). – М: Наука, 1975; Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари. – Тошкент: Фан, 1981; Шукурова Г. “Девону луғотит турк”да кийим-кечак қисмлари номлари // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2004. № 3. – Б. 43-49; Шу муаллиф. “Девону луғотит турк”да устки кийимни ифодаловчи лексемалар парадигмаси // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент, 2008. – Б. 16-20.

⁵ Усмонова Ш. Олтой тилларида бош кийим номлари // International Journal of Central Asian Studies. Korea, 2008. № 12. – Б. 197.

leksema oilaviy yoki ichki janjal, nizolarni tashqariga chiqarmaslik kerakligini ifodalovchi iboralar tarkibida ham qo'llangan: *Bosh yorilsa, bo'rk ostida (yoki ichida); Bo'rk ol desa, bosh (yoki kalla) olmoq.*

Bundan tashqari O'TIL(I, 417)da "buyurilgandan ortiq jazolash, haddan oshirish" ma'nosini o'zida aks ettiruvchi ibora ham mavjud: *"Bo'rk ol desa, bosh olib keladigan dovyurak yigit eding-ku! Nima bo'ldi?" (Uyg'un, Asarlar).*

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, bu leksema "bosh kiyim" ma'nosida turli davrlarda qo'llangan, hozirgi kunda arxaiklashgan leksemalardan hisoblanadi.

Maishiy leksemalar tarkibiga kiruvchi narsa-buyum nomlari ham lug'atda keng o'rin egallagan: *ايرناك irnäk* – "qirra, cheti", *توكوش toküş* – "suyuqlikni tozalash uchun ishlatiladigan filtr", *تونان tünän* – "shox-shabbalardan mash'ala", *تونگراغو tüngräyu* – "qo'ng'iroqcha", *چرم čirm* – "uchqun (olov uchquni)", *چاس=čäj* – "arpa yoki sulining maydalangandan keyin qoladigan mayda somoni; maydalangan arpa yoki sulining uyumi", *چوغ čüy* – "cho'g', yonayotgan ko'mir", *كوبك ، كوبوك ، كوبك ، كوپوك kübük, küpük* – "ko'pik" kabi.

Lug'atda chig'atoycha *ايرناك irnäk* leksemasi "qirra, cheti" ma'nosiga egaligi qayd etilgan. "Narsa chetining tugash qismi", "narsaning uchli tugash qismi" ma'nolarini (O'TEL, 551) ifodalovchi qirra leksemasi o'rnida qadimgi turkiy tilda *ايرناك irnäk* leksemasi ishlatilgan. "Biror narsaning qirrasini" ma'nosi (RSL, I, 1468,1469) ерне- fe'liga -к affiksini qo'shish orqali yasalgan ернек leksemasi vositasida ifodalangan V. Sevortyan leksemaning ирне- - chegaralamoq", "o'rab chiqmoq" fe'lidan kelib chiqqanligini ta'kidlar ekan, ернек ~ ернек – metaforik ma'noda qo'llanilgan ерин "lab", "lablar" so'ziga taqlid-kichraytirish affiksi -фақ/- қақ yoki -(а)қ/-(е)к larni qo'shish orqali yasalgan, shu o'rinda ерин shaklining o'zi ham "idishning labi, cheti" ma'nosini anglatishi mumkinligini e'tirof etishni joiz deb biladi (ESTYA, I, 301). Eski o'zbek adabiy tilida leksemaning metaforik ma'noda qo'llanishini Alisher Navoiy ijodida ko'rish mumkin. "Xazoyin ul-maoniy" da ern – "lab"ni ifodalagan:

Jänni ul nav'ki tan árzu etkäy bihad,

Ruhbaxš urningä jánimniñ erür hasrati köp (ANATIL, III, 567)

"Lison ut-tayr"dagi baytda lab hamda ern leksemalariningsinonimik qatorni voqelantirgani yaqqol namoyon bo'ladi:

Nuši labdīn kām olurda harzakiš,

Ul čayondīn ernigä sančildī nīš (ANATIL, III, 567)

ايرناك irnäk leksemasini L. Budagov "qirra, cheti" (I, 191) ma'nolarini ifodalovchi chig'atoycha birlik sifatida qayd etadi. Qirra leksemasining etimologik tahlilida bu so'z asli "chet", "zih" ma'nosini anglatgan qir so'zidan kuchaytirish ("eng") ma'nosini ifodalovchi –ä qo'shimchasi bilan hosil qilingani; qo'shimcha qo'shilganidan keyin r undoshi qatlangani aytiladi: qir + ä > qirrä (O'TEL, 551).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida "qirra" leksemasi "chet, zih, qir" ma'nosi bilan birga "narsalarning ensiz yoki o'tkir qirg'og'i"ni ham ifoda etadi. Leksema metaforik jihatdan "narsalarning mohiyatini belgilovchi xususiyat, tomon"ini yuzaga chiqarishda qo'llanadi: *kechagina oddiy ko'ringan narsalar bugun negadir boshqa fazilati, boshqacha bir qirrasini bilan namoyon bo'lar edi* (N. Fozilov, Diydor).

Davrlar o'tishi bilan leksemaning ma'no kengayishi yuzaga kelganini "geometrik jismni o'rovchi ikki tekislikning kesishuv chizig'i; qovurg'a" ma'nosini qirra anglatishi va matematik

termin sifatida qo'llanishi ham tasdiqlaydi: Peramidaning qirrasi. "O'tkir qirrasi burun" hamda "burni shunday yigit"ga (O'TIL, 300) nisbatan "qirra burun" birikmasi qo'llanadi.

Demak, leksemalar qadimdan to hozirgi kunimizga qadar yuzaga kelgan turli jarayonlarni aks ettirish asnosida tilning rivojlanishi qay tarzda kechganligini ifodalaydi.

References:

1. Асомиддинова М. 1981. Кийим-кечак номлари. – Тошкент: Фан.
2. Будагов, Л. 1869. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Санкт-Петербург. I том.
3. Фозилов, Э.И. 1983-1985. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилдлик. – Тошкент: Фан.
4. Madvaliyev A. tahriri ostida. 2020. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
5. Mahmud Koshg'ariy. 1963. Devonu lug'otit turk. Toshkent.
6. Раҳматуллаев Ш. 2000. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет.
7. Севортян Э. 1974. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и междутюркские основы на гласные. – М: Наука.
8. Tuxtasinova M. Bobur asarlarining L.Budagov lug'atida aks etishi. "Zahiriddin Muhammad Bobur merosining Sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan o'rni" uluslararo ilmiy-nazariy konferansi materiallari to'plami. –Toshkent, 2023. –B. 401-405.
9. Tuxtasinova M. L. Z. Budagov lug'atida eski o'zbek adabiy tili harbiy istilohlarining izohlanishi // Golden Scripts. –Toshkent, 2022, vol 4. –B. 65-88.
10. Усмонова Ш. Олтой тилларида бош кийим номлари // International Journal of Central Asian Studies. Korea, 2008. № 12.